

ทัศนะทางอภิปรัชญา ในพุทธศาสนาเถรวาท

วิทย์ วิศทเวทย์

ผู้ที่ศึกษาพุทธปรัชญาจำนวนไม่น้อยเห็นว่าศาสนาพุทธไม่สนใจที่จะอภิปรายปัญหา
กลุ่มหนึ่งที่เรียกกันว่า ‘ปัญหาทางอภิปรัชญา’ ทั้งนี้โดยยกคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏ
ในจุฬามาลงกุฎวาทสูตร มาสนับสนุน ในสูตรนี้ มีผู้ถามพระพุทธเจ้าถึงปัญหาหลายข้อ และ
พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้คือ โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สิ้นสุดหรือไม่มี
ที่สิ้นสุด ชีพเป็นสิ่งที่เดียวกับร่างกาย หรือว่าเป็นคนละสิ่ง มนุษย์และสัตว์เมื่อตายแล้วมีอยู่
หรือไม่มีอยู่ หรือว่ามีอยู่ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี หรือว่ามีอยู่ก็มีใช่ ไม่มีอยู่ก็มีใช่^๑

พระพุทธเจ้าทรงตอบว่าผู้ที่สนใจปัญหาไกลตัวแบบนี้กว่าจะได้คำตอบคงตายเสียก่อน
และไม่มีเวลามาแก้ปัญหारेื่องความทุกข์อันเป็นปัญหาสำคัญที่สุดของชีวิต ไม่ว่าคำตอบ
ปัญหาดังกล่าวจะเป็นอย่างไรก็ตามก็จะไม่ช่วยให้เข้าใจเรื่องปัญหาเรื่องความทุกข์ ได้ทรง
ยกตัวอย่างว่า ถ้าคนคนหนึ่งถูกลูกศร เขาไม่ควรสนใจปัญหาว่าผู้ยิงอยู่ในวรรณะอะไร มีผิวสี
อะไร บ้านเรือนอยู่ที่ไหน เทือกเขาเหล่ากอมาจากไหน สายธนูทำด้วยอะไร ลูกธนูทำด้วยไม้ที่
เกิดเองหรือไม่ปลูก ทางธนูเสียบด้วยขนนกอะไร เพราะถ้ามัวแต่ยุ่งกับปัญหาแบบนี้คงตาย
ก่อนที่จะได้เริ่มลงมือรักษา

การยกสูตรนี้ขึ้นมาเพื่อแสดงว่าศาสนาพุทธไม่สนใจปัญหาอภิปรัชญานั้นก็ถูกในแง่หนึ่ง
แต่ถ้าจะว่าศาสนาพุทธไม่สนใจปรัชญาอภิปรัชญาเลยก็เป็นเรื่องตกเถียงได้สุดแต่ว่าจะตี
ความอภิปรัชญาว่าอย่างไร ปัญหาเรื่องจุดกำเนิดและจุดสิ้นสุดของโลกนั้นเป็นปัญหา
ส่วนหนึ่งของอภิปรัชญาและส่วนนี้ศาสนาพุทธไม่สนใจ แต่อภิปรัชญายังตกเถียงปัญหาอื่น

เช่นสภาพที่แท้จริงอันเป็นแก่นแท้ของมนุษย์และของโลกภายนอกเป็นต้น ปัญหาลักษณะนี้พระพุทธรองค์ทรงอธิบายเพราะเกี่ยวข้องกับอย่างใกล้ชิดกับปัญหาเรื่องความทุกข์ มนุษย์ไม่อาจแยกตัวเองออกจากโลกภายนอกได้ ความสุขความทุกข์ของมนุษย์ย่อมขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์มีความสัมพันธ์อย่างไรกับโลกภายนอกและมีความสัมพันธ์อย่างไรกับตัวมนุษย์เอง และการจะเข้าใจความสัมพันธ์นี้มนุษย์จะต้องเข้าใจสภาพความจริงของตัวเองและของโลก ดังนั้นศาสนาพุทธจึงได้ให้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ณ ที่นี้ผู้เขียนขอแยกพูดเป็น ๔ ประเด็นคือ โลกแห่งสามัญวิสัย ความเปลี่ยนแปลงโลกพ้นสามัญวิสัย และธรรมชาติของมนุษย์

โลกแห่งสามัญวิสัย

โลกแห่งสามัญวิสัยในที่นี้หมายถึงโลกแห่งวัตถุที่ประสาทสัมผัสทั้งห้ารับรู้ได้ เกี่ยวกับโลกแห่งวัตถุนี้ศาสนาพุทธยอมรับว่ามีอยู่จริงโดยตัวเอง มิได้เป็นมายา ดังที่บางลัทธิสอน และมีได้เป็นผลของการสร้างสรรค์ของจิต สรรพสิ่งทั้งปวงที่เป็นวัตถุรวมทั้งร่างกายของมนุษย์แยกออกเป็นปฐมธาตุได้ ๔ อย่าง คือ ดิน (ปฐวี) น้ำ(อาโป) ลม(วาโย) ไฟ(เตโช) สิ่งมูลฐานทั้ง ๔ นี้รวมตัวกันบ้าง แยกตัวกันบ้างทำให้เกิด การเปลี่ยนแปลง และการดับของสรรพสิ่งทั้งหลาย รวมทั้งปรากฏการณ์ทางวัตถุต่าง ๆ ทศณะดังกล่าวนี้เป็นความเชื่อของคนสมัยพุทธกาลทั้งทางตะวันตกและตะวันออก

พระพุทธรองค์ทรงถือเอาทศณะนี้โดยไม่ประสงคจะหาเหตุผลมายืนยันหรือหักล้าง ทั้งนี้เพราะว่าไม่ว่าเนื้อหาของโลกแห่งวัตถุจะเป็นดินน้ำลมไฟ หรือ อิเล็กตรอน โปรตอน หรือนิวเคลียสอื่นใดที่วิทยาศาสตร์ปัจจุบันค้นพบก็ตาม เนื้อหาเหล่านี้ในขั้นที่สุดแล้วไม่มีอิทธิพลต่อการแก้ปัญหาคความทุกข์อันเป็นปัญหาหลักของชีวิต ความทุกข์ความสุขของมนุษย์ไม่ขึ้นอยู่กับว่าสิ่งต่าง ๆ ในโลกประกอบไปด้วยอะไร แต่ขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์ให้ความหมายอย่างไรกับมัน การเข้าใจปัญหาที่แท้จริงของ

ชีวิตอยู่ที่การเข้าใจธาตุแท้ภายในของตัวมนุษย์เอง มากกว่าเข้าใจธาตุแท้ของวัตถุในโลกภายนอก ความสุขสงบที่แท้จริงของมนุษย์มิได้อยู่ที่ความสามารถในการควบคุมโลกภายนอก แต่อยู่ที่ความสามารถในการควบคุมจิตใจของตนเอง

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาสิ่งต่าง ๆ ในโลกมีอยู่จริงได้โดยที่ไม่อาศัยจิตมนุษย์ กล่าวคือ ความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์และสัตว์อื่นมิได้สร้างสิ่งทั้งหลายขึ้น และแม้สิ่งที่มีความรู้สึกนึกคิดจะไม่มารับรู้มัน มันก็ยังคงอยู่อย่างนั้น อย่างไรก็ตามมีข้อความบางตอนในพระไตรปิฎกที่ดูเหมือนจะบอกว่า สิ่งทั้งหลายมีอยู่ได้ก็เพราะใจของมนุษย์ เช่น พระธรรมบทขึ้นต้นด้วยคำว่า 'สิ่งทั้งหลายมีใจเป็นผู้นำ เกิดจากใจ และสำเร็จด้วยใจ'^๒ และเมื่อมีผู้ถามว่าโลกได้แก่อะไรพระพุทธรเจ้าทรงตอบว่า

ที่ใดที่มีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีสิ่งที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มี ณ ที่นั้น ที่ใดที่มีหู มีเสียง มีโสตวิญญาณ มีสิ่งที่รู้ได้ด้วยโสตวิญญาณ โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มี ณ ที่นั้น ที่ใด มีจมูก...มีกลิ่น...มีกาย...มีใจ...โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มี ณ ที่นั้น

ที่ใดที่ไม่มีตา ไม่มีรูป ไม่มีจักขุวิญญาณ ไม่มีสิ่งที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น ที่ใดไม่มีหู...ไม่มีจมูก...ไม่มีกลิ่น...ไม่มีกาย...ไม่มีใจ...โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น"

ข้อความที่ยกมานี้ดูคล้ายกับจะแสดงว่าโลกขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของมนุษย์ทำให้ขัดกับความที่กล่าวมาแล้วว่าโลกไม่ขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของมนุษย์ แต่จริง ๆ แล้วความ ๒ ข้อนี้ไม่ขัดกันเพราะโลกที่ไม่ขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของมนุษย์นั้นคือโลกบริสุทธิ์ดั้งเดิมที่ปราศจากค่าและความหมาย แต่โลกที่ขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของมนุษย์นั้นคือโลกมนุษย์ที่มนุษย์ใส่ค่าและความหมายให้แล้ว

ตัวอย่างเช่นในห้องนี้มีวัตถุอยู่สิ่งหนึ่งอยู่เบื้องหน้าของคน ๓ คน สิ่ง ๆ นี้เป็นสสารประกอบไปด้วยเนื้อหาอันเป็นอนุภาคต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นอะไรก็แล้วแต่ สิ่งนี้

มนุษย์มิได้เนรมิตขึ้น แต่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ คนแรกเมื่อเห็นสิ่งนี้ก็พูดกับตัวเองว่า 'ได้ไฟไปปองข้าวแล้ว' คนที่สองพูดกับตัวเองว่า 'ได้หม้อไปตอกตะปูลแล้ว' คนที่สามว่า 'ได้ของไปทำเสไฟฟ้าแล้ว' สำหรับคนแรกสิ่งนี้คือไฟ สำหรับคนที่สองคือหม้อ สำหรับคนที่สามคือเสไฟฟ้า แต่จริงๆ แล้ว สิ่งๆ นี้คือไม้ท่อนหนึ่ง ไม้ท่อนนี้มีอยู่โดยไม่ขึ้นกับการรับรู้ของมนุษย์ มีคนไปตัดมันมาจากต้นไม้ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม้ท่อนนี้ไม่มีใครสร้างหรือเนรมิตมันขึ้น มันแปรรูปมาจากดินน้ำ ลมไฟ ซึ่งก็ไม่มีใครสร้างขึ้นเหมือนกัน

แต่พินก็ดี หม้อก็ดี หรือเสไฟฟ้าก็ดี มีอยู่ได้ก็แต่ในความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ (หรือสิ่งที่มีสมรรถนะอย่างนี้) ความเป็นพิน ความเป็นหม้อ ความเป็นเสไฟฟ้า คือความหมายที่คนทั้งสามแต่ละคนได้ใส่ลงไปให้ไม้ท่อนนี้ ถ้าไม่มีคนทั้งสามอยู่ในห้องและมีความอยากต่างกัน จะไม่มี พิน หม้อ หรือเสไฟฟ้า แต่ไม้ท่อนนี้ก็ยังมีอยู่อย่างเดิม สมมุติว่ามีคนที่สี่เดินเข้ามาในห้องเขาไม่มีความอยากอะไรที่ไม้ท่อนนี้จะสนองได้ สำหรับเขาไม้ก็คือไม้ มีใช้พิน หม้อ หรือเสไฟฟ้า

ในแง่หนึ่งเราอาจพูดได้ว่าสามคนแรกนั้นได้สร้างหรือปรุงแต่ง พิน หม้อ หรือเสไฟขึ้น จริงๆ แล้วในโลกของเราพินจะไม่มีถ้าไม่มีคนบางคนต้องการก่อไฟ แต่ไม้ก็ยังคงมีอยู่เหมือนเดิม ถ้าถามว่าพินมีจริงหรือไม่ก็ต้องตอบว่าทั้งมีจริงและไม่จริง มีจริงในฐานะเป็น ดินน้ำลมไฟ ไม่มีจริงในฐานะที่ต้องขึ้นอยู่กับการคิดของคนบางคน พินไม่มีจริงในตัวเอง แต่มีขึ้นโดยความอยากของคนคนแรกที่สร้างพินขึ้นจากเจตนารมณ์ของเขา การที่เขาเห็นไม้เป็นพินนั้นเขาได้ให้ความหมายหรือความสำคัญบางอย่างแก่ไม้ และในการให้ความหมายนี้เขาได้คาดหวังอะไรบางอย่างจากไม้ท่อนนั้น เช่น ความแห้งของไม้พอที่จะติดไฟได้เป็นต้น ความคาดหวังที่จะเห็นไม้ท่อนนี้แห้งกับการให้ความหมาย 'พิน' แก่ไม้ชิ้นนี้เป็นสิ่งเดียวกัน นั่นก็คือเขานำตัวเขาไปผูกพันกับไม้

ท่อนนี้ สมมุติว่าเขาไปหยิบไม้ชิ้นนั้นขึ้นมาแล้วปรากฏว่าเปียก เขาก็ผิดหวังและเกิดทุกข์

สมมุติว่าชายคนหนึ่งหลงรักหญิงคนหนึ่ง เมื่อเห็นหญิงนั้นไปเอาอกเอาใจชายอื่นเขาก็ย่อมเกิดความทุกข์ อธิบายตามนัยข้างบนก็ได้ว่า หญิงคนนั้นโดยตัวเธอเองแล้วก็ยังเป็นเพียงส่วนผสมของดินน้ำลมไฟในระดับที่มีชีวิตเท่านั้น 'การเป็นคนรัก' มิได้เป็นแก่นสารซึ่งเป็นธรรมชาติดั้งเดิมของเธอ แต่ชายคนนั้นได้ให้ความหมาย 'ความเป็นคนรัก' แก่เธอ และพร้อมๆ กันนั้น ก็คาดหวังที่จะให้เธอเดินไปตามวิถีทางบางอย่าง (เช่น ไม่ไปเอาใจคนอื่น เป็นต้น) ถ้าเธอไปตามวิถีทางนั้นเขาก็เป็นสุข ถ้าไม่เขาก็เป็นทุกข์ แต่ถ้าเขาละความพอใจในตัวเธอได้ ไม่ว่าหญิงนั้นจะไปเอาอกเอาใจใครเขาก็จะไม่เกิดความทุกข์ ดังนั้น ในแง่หนึ่งความทุกข์เกิดจากการไม่เห็นโลกตามที่มันเป็นจริง แต่ไปจួយมันเข้ามาเป็นส่วนสำคัญของชีวิตของเรา

เราอาจพูดได้ว่าในแง่หนึ่งโลกที่มนุษย์รู้จักนั้นถูกสร้างโดยเจตนารมณ์ของมนุษย์ หรือ (ถ้าจะพูดให้เจาะจงลงไป) โดยความอยากของมนุษย์ โลกที่มีอยู่เป็นอยู่ตามภาวะดั้งเดิมของมัน (ยถาภูตัง) นั้นปุถุชนไม่เคยรู้จักเลย กล่าวคือเขาไม่เคยเห็น 'ไม้' จริงๆ เลย เคยเห็นแต่พิน เสไฟฟ้า หม้อหรืออื่นๆ สุดแต่ในขณะนั้นเขามีความอยากอะไรอยู่ในใจ โลกที่ปุถุชนเห็นเป็นโลกที่เขาปรุงแต่งแล้ว นี่คือนิโลกแห่งประสบการณ์ของเขา เป็นโลกที่เขาประสบอยู่ทุกวัน และเป็นโลกที่ให้ ความสมหวังและผิดหวังแก่เขา ผู้ที่บรรลุปรมัตถธรรมย่อมเห็นโลกตามที่มันเป็นจริงได้ ถ้าจะพูดเปรียบตามตัวอย่างที่ยกมาก็คือ เห็นไม้เป็นไม้ แม้จะเห็นพินแต่ก็รู้สึกตัวเสมอว่า พินนั้นจริงๆ ก็คือไม้

ทัศนะของศาสนาพุทธในเรื่องนี้คล้ายกับของค่านักปรัชญาชาวเยอรมันผู้ซึ่งเห็นเหมือนกันว่า โลกที่มนุษย์ประสบนั้นมีใช่โลกที่มีอยู่เป็นอยู่โดยตัวเอง แต่เป็นโลกที่มนุษย์ปรุงแต่งขึ้นมาแล้ว มนุษย์ไม่เคยประสบ

กับความเป็นจริงแท้ แต่สิ่งที่มนุษย์ประสมนั้นมีสิ่งที่เป็น ส่วนของมนุษย์เองเข้าไปผสมอยู่ด้วย แต่ค้านท์กับ ศาสนาพุทธต่างกันตรงที่ว่า สำหรับคานท์ มนุษย์ปรุง แต่งโลกโดยการจัดระเบียบทางตรรกวิทยา แต่สำหรับ พุทธ มนุษย์ปรุงแต่งโลกโดยความอยาก

ความเปลี่ยนแปลง

ความเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่คนทั่วไปพบเห็นในชีวิตประจำวัน แต่ปรัชญาเมธีมีความพิศวงงงงวย เกี่ยวกับเรื่องความเปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่สมัยโบราณ ปัญหาสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้ความงุนงงแก่นักคิดก็คือ ความเปลี่ยนแปลงเกิดได้อย่างไร สมมุติเราเผาไม้ให้เป็น ถ่าน ไม่ได้กลายเป็นถ่าน นี่หมายความว่าไม้ที่ถูกเผาได้ สูญหายไปจากโลก และถ่านได้โผล่ขึ้นมาใหม่ในโลก กระนั้นหรือ ถ้าใช่ ไม้สูญไปไหน ถ่านมาจากไหน ถ้าไม่ใช่ ความเปลี่ยนแปลงคืออะไร

นักปรัชญาบางคนบอกว่าแท้ที่จริงความเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นมายา สิ่งแท้จริงมีอยู่เพียงหนึ่งเดียวและไม่เคยเปลี่ยนแปลง ผู้เข้าถึงสัจธรรมสุดท้ายจะพบว่า ความเปลี่ยนแปลง มีใช่สิ่งที่เกิดขึ้นจริง ชาวลัทธิอนุภาค นิยมเห็นว่า สิ่งเป็นจริงแท้คือ อนุภาคเล็กๆ เช่น อะตอมซึ่งมีจำนวนมากมาย การเปลี่ยนแปลงคือการ รวมตัวและสลายตัวของอนุภาคเหล่านี้ในรูปแบบ ต่างๆ กัน แต่ตัวอนุภาคเหล่านี้ไม่เปลี่ยนแปลง นัก ปรัชญาบางพวกก็ถือว่าสิ่งต่างๆ แต่ละสิ่งนั้นมี ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็นแก่นสารของสิ่งนั้นซึ่งดำรงอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง อีกส่วนหนึ่งคือ คุณสมบัติของสิ่งนั้นซึ่งเปลี่ยนแปลงได้

ศาสนาพุทธมีความเห็นต่างออกไปจากทัศนะ เหล่านี้ ตามทัศนะของศาสนาพุทธ ความเปลี่ยนแปลง เป็นสภาพที่แท้จริงของโลก หลักไตรลักษณ์สอนว่าสิ่ง ทั้งปวงที่เราพบเห็นประจำวันนั้นมีลักษณะ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันที่จริงทั้งทุกขังและ อนัตตาก็มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับอนิจจัง ซึ่ง หมายถึงความเปลี่ยนแปลง

ทุกสิ่งที่เราเห็นในโลกล้วนเป็นตัวของเองและ ไม่เป็นตัวของตัวเองในเวลาเดียวกัน ไม้ก็คือไม้ แต่ใน เวลาเดียวกัน ไม้ก็มีใช่ไม้ เพราะความเป็นถ่านแฝงอยู่ ณ ที่นั้นด้วย พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

กัจจนะ โลกเรามักจะเห็นเพียงสองอย่างคือ ความ มีจริงกับความไม่มีจริง เมื่อคนเห็นความเกิดของโลก... ความไม่มีจริงของโลกก็ไม่มี เมื่อคนเห็นความดับของโลก... ความมีจริงของโลกก็ไม่มี

กัจจนะ ที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่จริงเป็นที่สุดข้างหนึ่ง ที่ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่จริงเป็นที่สุดอีกข้างหนึ่ง ตถาคตแสดง ธรรมเป็นกลางไม่เข้าไปที่สุดทั้งสอง*

คนที่เข้าถึงความจริงย่อมเห็นว่าไม้กับถ่านนั้นเป็น แต่เพียงสิ่งสองสิ่งที่อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ไม้มิได้ หายไปไหน ถ่านมิได้มาจากไหน แต่ทั้งสองเป็น ๒ ขั้นตอนของกระบวนการอันเดียวกันซึ่งหาจุดตั้งต้นและ จุดจบไม่ได้ ในกระบวนการเดียวกันนี้ยังมีขั้นตอนอื่นๆ อีกมากมายนอกจากไม้และถ่าน ลองพิจารณาดูพุทธพจน์ อีกตอนหนึ่ง

ดูกรจิตตะ นมสคนั้นเราได้จากแม่โค นมขันเราได้ จากนมสด เนยขันเราได้จากนมขัน เนยใสเราได้จาก เนยขัน...ในขณะที่มันเป็นนมสด เราไม่เรียกมันว่านมขัน หรือเนยขัน ฯลฯ เราเรียกมันว่า นมสด ในขณะที่มันเป็น เนยขัน เราไม่เรียกมันว่านมสดหรือนมขัน ฯลฯ เรา เรียกว่าเนยขัน...^๖

นี่คือกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่สืบเนื่องกันเป็น สาย ในขบวนการนี้ไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวของมันเอง เด็ดขาด คนอาจเข้าใจความข้อนี้ได้เพราะเขามีอายุยืน พอที่จะเห็นขบวนการนี้ทั้งขบวน แต่สัตว์โลกที่มีอายุ เพียงหนึ่งวันอาจเห็นว่า สิ่งแต่ละสิ่งเหล่านี้ มีอยู่เป็น นิรันดร์ ในขบวนการนี้ไม่มีอะไรสูญหายไปไม่มีอะไรเกิดขึ้น ใหม่จากความว่างเปล่า ไม่มีอะไรมีอยู่อย่างตายตัว ไม่มี อะไรสูญไปอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้ก็เพราะความมีจริง เด็ดขาดไม่มี ความไม่มีจริงเด็ดขาดก็ไม่มี

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสรรพสิ่งนั้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติที่ตายตัว ดังที่กล่าวไว้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นจึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นจึงดับ กฎธรรมชาติที่ควบคุมสรรพสิ่งมี ๕ กฎ คือหนึ่ง อุตุนิยาม คือ กฎที่ว่าด้วยสิ่งไรชีวิต สอง พินนิยาม กฎที่ว่าด้วยสิ่งมีชีวิต สาม จิตนิยาม กฎที่ว่าด้วยความเป็นไปของจิต สี่กัมมนิยาม คือกฎแห่งกรรม และห้าธรรมนิยาม กฎที่ว่าด้วยความตึงามสูงสุด^๑

ศาสนาพุทธพูดถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงโดยมีวัตถุประสงค์ไม่เหมือนกับวิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในฐานะผู้สังเกตการณ์วงนอกแต่ศาสนาพุทธศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงในฐานะที่เป็นผู้ร่วมอยู่ในเหตุการณ์ ความเปลี่ยนแปลงเป็นของธรรมดาโลก เกิดขึ้นกับสิ่งทุกสิ่ง แต่เมื่อเราเห็นโลกไม่ตามที่มันเป็นจริง แต่สร้างโลกขึ้นมาโดยการให้ความหมายแก่มัน ความหมายนี้ทำให้เราไปพัวพันกับโลกตามที่ได้อธิบายมาแล้ว เมื่อไปพัวพันกับโลกก็อยากให้โลกดำเนินไปตามที่เราคาดหวัง แต่ความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดาของทุกสิ่ง ดังนั้นความผิดหวังหรือความทุกข์ก็เกิดได้เสมอ ความเปลี่ยนแปลงจึงดูเหมือนเป็นสาเหตุของความทุกข์ แต่แท้ที่จริงแล้ว มนุษย์นั่นเองเป็นสาเหตุของความทุกข์ของตัวเอง ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสิ่งใดก็ตามยังความทุกข์ให้ใครไม่ได้ นอกจากคน ๆ นั้นนำตัวเองไปเป็นส่วนหนึ่งของโลกที่เขาสร้างขึ้น

โลกพหุสามัญวิสัย

โลกพหุสามัญวิสัย ในที่นี้หมายถึงโลกที่รู้จักไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัสหรือด้วยประสบการณ์ธรรมดาสามัญ ศาสนาบางศาสนาหรือลัทธิปรัชญาบางลัทธิเชื่อว่าโลกเช่นว่านี้มีอยู่จริง เช่น ศาสนาคริสต์เชื่อว่ามิพระเจ้าเป็นเจ้า และเพลโตเชื่อว่ามิโลกแห่ง 'แบบ' หรือโลกแห่ง 'ไอเดีย' โลกทั้งสองนี้อยู่พ้นประสบการณ์ธรรมดาของคนทั่วไป เราจะพิจารณาทัศนะของศาสนาพุทธเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

ก. ทัศนะของศาสนาพุทธเกี่ยวกับพระเจ้า

ในบรรดาศาสนาหรือลัทธิที่ถือว่ามีพระเจ้านั้น ที่สำคัญที่สุดคงจะเป็นศาสนาแบบเทวนิยมซึ่งมีทัศนะว่า มีพระเจ้าองค์เดียว เป็นผู้สร้างสรรพสิ่งรวมทั้งมนุษย์ พระเจ้าเป็นจุดหมายปลายทางของชีวิตมนุษย์ เป็นผู้ให้ความจริง ความดี ความงามแก่โลก เป็นกฎศีลธรรมและเป็นผู้ให้รางวัลและลงโทษผู้ทำดีทำชั่ว เป็นผู้ค้าจุน และให้ความหมายแก่ชีวิตของมนุษย์และมนุษย์อาจเข้าถึงพระเจ้าได้ด้วยศรัทธา โดยสรุปพระเจ้าเป็นทั้งจุดตั้งต้นและจุดหมายปลายทางของชีวิตมนุษย์

พระเจ้าตามลักษณะนี้ ศาสนาพุทธปฏิเสธว่าไม่มีจริง ในสมัยพุทธกาล คนอินเดียจำนวนมากมีความเชื่อพระเจ้าตามนัยนี้ซึ่งเรียกกันว่าอิศวรหรือพรหม พระพุทธองค์ปฏิเสธทั้งพรหมและอิศวร ในไตรปิฎกสูตรพระองค์ทรงชักผู้ที่เชื่อในพรหมดังนี้

อุคควาเสฏฐะ บรรดาพรหมณ์ผู้ได้ไตรวิชาพรหมณ์
แม้คนหนึ่งให้เห็นพรหม มีเป็นพะยานอยู่หรือ

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ไม่มีเลย

อุคควาเสฏฐะ อาจารย์แม้คนหนึ่งของพรหมณ์ผู้ได้
ไตรวิชาที่เห็นพรหม มีเป็นพะยานอยู่หรือ

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ไม่มีเลย...

อุคควาเสฏฐะ อาจารย์ที่สืบมาเจ็ดชั่วอาจารย์ของ
พรหมณ์ ผู้ได้ไตรวิชาที่เห็นพรหม มีเป็นพะยานอยู่หรือ

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ไม่มีเลย

อุคควาเสฏฐะ พวกฤาษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวก
พรหมณ์...กล่าวไว้หรือว่า 'พวกเรารู้ พวกเราเห็น
พรหมนั้นว่าพรหมอยู่ในที่ใด อยู่โดยที่ใด หรืออยู่ใน
ภพใด'^๒

ตามข้อความที่ยกมานี้พระพุทธเจ้าปฏิเสธว่าไม่มีพรหมด้วยวิธีทางประสบการณ์ แม้แต่ฤาษีซึ่งถือว่าเป็นผู้แต่งคัมภีร์ไตรเพท (ไตรวิชา) คนแรก ๆ ก็ยังไม่เคยเห็นพระพรหมซึ่ง ๆ หน้า แล้วคนรุ่นต่อ ๆ มาที่อ้างคนรุ่นแรก ๆ จะเชื่อถือได้อย่างไร

ลัทธิพรหมณ์ถือว่า จุดหมายปลายทางของชีวิตคือการได้เข้าไปเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหม ซึ่งหนทางหนึ่งในการนี้ก็คือการสวดอ้อนวอนและสรรเสริญ พระพุทธองค์ปฏิเสธเรื่องนี้ คือ ประการแรกแม้แต่ฤาษีผู้แต่งบทสวดอ้อนวอนก็ยังไม่รู้ว่าพรหมเป็นใครอยู่ที่ไหน การจะเข้าไปเป็นอันหนึ่งอันเดียวจะทำได้อย่างไร^๕ ประการที่สองการสวดอ้อนวอนนั้นไม่สามารถทำอะไรให้เกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือนคนที่อยากข้ามจากฝั่งนี้ของแม่น้ำอวิรวตีไปฝั่งโน้นได้แต่สวดอ้อนวอนให้ฝั่งโน้นมาหาตัวโดยไม่เดินทางไปก็ไม่มีวันจะถึงฝั่งโน้นได้ ฉะนั้นก็ฉนั้น การจะเข้าถึงพรหมย่อมเข้าได้โดยการปฏิบัติมิใช่โดยการสวดอ้อนวอน^๖ อย่างไรก็ตาม ศาสนาพุทธเห็นว่าพรหมนั้นไม่มีจริง จึงให้ความหมายใหม่แก่คำว่าพรหมคือเป็นคุณธรรม ๔ ประการที่เรียกว่า พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุติตา อุเบกขา

ศาสนาพุทธยังปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้าในเรื่อง 'ปัญหาความชั่วร้าย' อีก ถ้าพระเจ้า (หรือพระพรหม) ผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งเป็นผู้ทรงศักดิ์ดาญาพจริงทำไมจึงสร้างโลกให้เต็มไปด้วยความชั่วร้ายและความทุกข์ พระเจ้ามีพระประสงค์อย่างไรที่สร้างโลกมนุษย์ให้มีความทุกข์ ความอยุติธรรม การหลอกลวง ถ้ามีพระเจ้าและพระเจ้าสร้างโลกจริง พระเจ้าก็คงจะไร้ความเมตตาหรือถ้ามีเมตตาก็คงจะไร้ศักดิ์ดาญาพจริงอย่างที่อ้าง^๗

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความคิดเกี่ยวกับพระพรหมผู้สร้างนั้นเป็นความเข้าใจผิด คือในสมัยหนึ่งสัตว์โลกผู้หนึ่งจุติจากโลกหนึ่งมาเกิดในวิมานพรหมที่ว่างเปล่า สัตว์โลกนั้นเกิดเหงาจึงเกิดความคิดที่จะให้สัตว์โลกอื่นมาอยู่เป็นเพื่อน และก็บังเอิญมีสัตว์โลกซึ่งสิ้นอายุจากที่อื่นมาเกิดที่นั่นเป็นเพื่อนด้วยจริง ๆ สัตว์ที่มาก่อนจึงรู้สึว่าความตั้งใจของตนเป็นผล จึงคิดว่า 'เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มได้ เห็นต้องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจเป็นอัคร เป็นผู้สร้าง...' ^๘ ส่วนพวกที่มาทีหลังก็คิดว่าผู้มาก่อนเป็นผู้สร้างตนขึ้นมา

ศาสนาพุทธปฏิเสธพระเจ้าด้วยเหตุผลอีกอย่างหนึ่งคือเหตุผลทางศีลธรรม ในอินเดียสมัยพุทธกาลมีลัทธิบาง

ลัทธิ เชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกรวมทั้งการกระทำของมนุษย์เกิดจากการบันดาลของพระเจ้า เช่น ในคัมภีร์ภควัทคีตามีบอกไว้ว่าการกระทำทุกอย่างนั้นคนที่เข้าใจผิดจึงนึกว่าตนเองเป็นผู้กระทำ แต่ความจริงแล้วคนทุกคนไม่อาจขึ้นกับธรรมชาติดั้งเดิมของตนที่ถูกกำหนดไว้แล้วได้ เพราะพระเจ้านั้นดำรงอยู่ในดวงใจของสรรพสัตว์ทั้งปวง ทำให้สัตว์เหล่านี้หม่นไปด้วยอำนาจของพระองค์ ดูหม่นย่นดที่ถูกหม่นไปฉะนั้น^๙ แต่พระพุทธเจ้าไม่เห็นด้วยกับลัทธินี้เพราะถ้าพระเจ้าเป็นผู้ผลักดันทุกสิ่งแล้วการฆ่าสัตว์ การพุดบด การประพฤติดิถีต่าง ๆ ก็มิใช่การกระทำของมนุษย์ แต่เป็นการกระทำของพระเจ้า และเมื่อเป็นเช่นนี้ ความแตกต่างระหว่าง 'สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ ก็ย่อมไม่มี' ^{๑๐} ทุกสิ่งต้องเป็นไปตามที่พระเจ้กำหนดว่าจะต้องเป็น ศีลธรรมก็ไร้ความหมาย

ศาสนาพุทธเชื่อว่า มนุษย์เป็นผู้ลิขิตชีวิตของตนเอง กฎแห่งกรรมเป็นกฎซึ่งควบคุมผลแห่งการกระทำของมนุษย์ แต่กฎแห่งกรรมมิใช่พระเจ้า เพราะพระเจ้มีลักษณะเป็น 'บุคคล' ส่วนกฎแห่งกรรมไม่มีลักษณะเช่นนั้น ส่วนปัญหาที่ว่าใครสร้างมนุษย์ หรือมนุษย์มาจากไหนนั้น ศาสนาพุทธไม่ตอบ เพราะห่างไกลจากปัญหาเรื่องความทุกข์เกินไป

ข. สวรรค์ นรก เทวดา

แม้ศาสนาพุทธจะปฏิเสธว่าไม่มีพระเจ้าผู้สร้างโลก แต่ศาสนาพุทธเชื่อว่าโลกที่อยู่พ้นสามภพวิสัยบางอย่าง โลกมนุษย์หรือมนุษย์ภูมิมีโลกแห่งความจริงเพียงอย่างเดียว ยังมีเทวภูมิคือสวรรค์หรือโลกของเทวดาและอบายภูมิคือโลกของสิ่งต่ำกว่ามนุษย์เช่น นรก เดรัจฉาน เปรต เป็นต้น นรกสวรรค์นั้นตาของคนธรรมดาองไม่เห็น แต่ผู้ที่ได้บรรลุนิพพานถึงขั้นหนึ่งแล้วได้ตาทิพย์จึงจะเห็นได้ นรกสวรรค์ในศาสนาพุทธมิใช่จุดหมายสุดท้ายของการเดินทางชีวิตเหมือนกับที่บางศาสนาเชื่อว่า สวรรค์

นรกเป็นนิรันดร์ นรกสวรรค์ของศาสนาพุทธเป็นเพียงส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ สัตว์โลกทั้งหลายขึ้นไปลงมาได้เป็นของชั่วคราว จุดหมายสุดท้ายของการเดินทางชีวิตคือนิพพาน

เทวดาถือกันว่าเป็นสัตว์โลกที่สูงกว่ามนุษย์ คนที่ทำกรรมดีตายแล้วอาจเกิดเป็นเทวดาได้ แต่ในศาสนาพุทธเทวดามีความสำคัญน้อยมาก เพราะเทวดาก็ยังเป็นปุถุชนมีกิเลสตัณหาคล้ายมนุษย์ และก็ต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏเหมือนกัน มนุษย์โดยทั่วไปคิดว่าเทวดาดีกว่าตนก็อยากไปเกิดเป็นเทวดา ส่วนเทวดานั้นต่างก็พากันอยากเกิดเป็นมนุษย์ เทวดาไม่มีโอกาสที่จะประพฤติพรหมจรรย์ (คือปฏิบัติตนเพื่อบรรลุปรมาตมธรรม) ในโลกของเทวดามีแต่ความสุขทำให้เทวดาเกิดความประมาทมัวเมา ส่วนโลกมนุษย์มีทั้งสุขและทุกข์ ทำให้มนุษย์มีประสบการณ์ดีกว่า มีสติดีกว่า สรูปแล้วตามคติของศาสนาพุทธ เทวดามีได้วิเศษกว่ามนุษย์ตามที่ลัทธิบางลัทธิสอน และตามที่คนทั่วไปเข้าใจ

ผู้ที่เชื่อมั่นในหลักการของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่อาจสงสัยความมีอยู่จริงของสวรรค์ นรก เทวดา ฯลฯ เพราะไม่อาจพิสูจน์ได้ด้วยตาของคนสามัญทั่วไป พุทธศาสนิกชนบางท่านจึงคิดว่าเราอาจยอมรับเรื่องนี้ได้โดยศรัทธา คือเชื่อว่าพระพุทธเจ้ามีความรู้จริง และเป็นผู้มีความปรารถนาดีต่อเรา คงไม่หลอกลวงเรา เมื่อเรายังพิสูจน์ด้วยตนเองไม่ได้ ก็เชื่อไว้ก่อน เพราะการเชื่อไว้ก่อนไม่มีทางเสียมีแต่ทางได้ ไม่ว่าสวรรค์ นรก จะมีจริงหรือไม่ก็ตาม^{๔๔}

อย่างไรก็ตาม ความมีอยู่หรือไม่มีอยู่จริงของสวรรค์ นรก เทวดา ฯลฯ ไม่ขัดคำสอนหลักของศาสนาพุทธ เพราะว่าตามคติของพุทธเราอาจบรรลุจุดหมายสูงสุด (นิพพาน) ได้ในชาตินี้ ศาสนาพุทธสอนว่าความทุกข์เกิดจากตัณหา การขจัดตัณหาได้ทีละน้อยจนกระทั่งสิ้นเชิงเป็นการดำเนินวิถีชีวิตตามแนวพุทธ และการดำเนินชีวิตตามวิถีนี้จะเชื่อหรือไม่เชื่อเรื่องสวรรค์ นรก ฯลฯ ก็ได้

ธรรมชาติของมนุษย์

เมื่อพูดถึงธรรมชาติของมนุษย์ ปัญหาพื้นฐาน ๒ ปัญหาที่พุดกันในการปรัชญา คือ ปัญหาจิต-กาย และปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี เราจะพุดถึงทัศนะของพุทธปรัชญาที่มีต่อปัญหาทั้งสองนี้

ก. จิต-กาย

ทัศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ในประเด็นนี้นักปรัชญามีความเห็นแตกต่างกันมากมายซึ่งพอแบ่งกว้างๆ ได้ ๓ กลุ่ม คือ วัตถุนิยม จิตนิยม และธรรมชาตินิยม^{๔๕}

วัตถุนิยมเห็นว่ามนุษย์เป็นเพียงกลุ่มก้อนของสสารหรือวัตถุที่รวมตัวกันในสภาพที่สลับซับซ้อน ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า จิต หรือ 'ดวงวิญญาณ' (soul) เมื่อตายก็ไม่มีอะไรเหลือ นอกจากชี้เถ้าถ่านหากเผา หรือถ้าไม่เผาก็จะเน่าเปื่อยไปเหมือนกับสสารวัตถุอื่นๆ ในโลก สภาพทางจิตเช่น ปัญญา ความรู้สึก อารมณ์ เป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสารที่ประกอบกันขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์ มนุษย์ถูกกำหนดโดยสิ่งแวดล้อมและกรรมพันธุ์โดยสิ้นเชิง ความจริง ความดีเป็นสิ่งที่สมมติกันขึ้นเพื่อความสะดวกบางอย่าง คิดเช่นนั้นมักจะพาสู่ความเห็นที่ว่าสิ่งดีมีค่าสูงสุดของมนุษย์คือ ความสุขสบายทางกาย ผู้ที่คิดว่าสิ่งอื่นมีค่าเป็นคนหลอกลวงตัวเอง

ศาสนาพุทธไม่เห็นด้วยกับความเห็นเช่นนี้อย่างแน่นอน พระพุทธเจ้าไม่เชื่อว่ามนุษย์เป็นเพียงกลุ่มก้อนของวัตถุ พระองค์ปฏิเสธทัศนะของศาสนาอริยธิดะเกสสัมพลซึ่งเป็นที่แพร่หลายในขณะนั้นสำนักนี้เชื่อว่า 'มนุษย์เป็นที่รวมตัวของมหาภูตทั้ง ๔ เมื่อตายลงธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม ... ทั้งคนพาลทั้งบัณฑิตเมื่อร่างกายสลายแล้ว ก็ขาดสูญไม่มีอะไรเหลือ'^{๔๖}

นอกจากนี้พุทธปรัชญายังไม่ยอมรับว่า 'ชีวะ' กับ 'สรีระ' เป็นสิ่งเดียวกัน^{๓๓} คำว่า 'ชีวะ' ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่คนทั่วไปเรียกว่า 'วิญญาณ' ตรงกับ 'โซล' (soul) ในภาษาอังกฤษ การถือว่าโซลกับร่างกายเป็นสิ่งเดียวกันก็หมายความว่าโซลไม่มี มนุษย์ เป็นเพียงร่างกาย

เหตุผลที่พุทธปรัชญาไม่เห็นด้วยกับวัตถุนิยมที่ดีที่ว่ามนุษย์เป็นเพียงกลุ่มก้อนของวัตถุนั้น ส่วนหนึ่งอยู่ที่ศาสนาพุทธยอมรับว่ามนุษย์มีเจตจำนงเสรี (ดังจะกล่าวต่อไป) แต่อีกส่วนหนึ่งอยู่ที่เหตุผลอื่นๆ เช่น ถ้าวัตถุนิยมเป็นจริงการเกิดใหม่ก็ไม่มีจริงและการกระทำดีทำชั่วก็ไม่มีผล และถ้ามนุษย์เป็นเพียงวัตถุพรหมจรรย์หรือ การปฏิบัติตนเพื่อเข้าถึงสิ่งมีค่าสูงสุดของชีวิตก็เป็นไปไม่ได้^{๓๔} จุดสำคัญก็คือ ศาสนาพุทธเชื่อเรื่องโลกหน้า ตายแล้วเกิดใหม่ ถ้าไม่มี ๒ สิ่งนี้ ศีลธรรมก็มีไม่ได้ การบรรลุสิ่งประเสริฐสุดของชีวิตก็เป็นไปไม่ได้ แต่วัตถุนิยมปฏิเสธสิ่งทั้ง ๒ นี้ ศาสนาพุทธจึงรับไม่ได้

ปรัชญากลุ่มจิตนิยมมีความเห็นตรงกันข้ามกับวัตถุนิยม คือเห็นว่านอกเหนือจากร่างกายของมนุษย์ยังมีอะไรบางอย่างซึ่งเป็นจริงไม่ยิ่งหย่อนกว่ากายและมีความสำคัญมากกว่า สิ่งนี้เรียกกันว่าจิต วิญญาณ (soul) อตต อาตมัน เป็นสิ่งซึ่งทำให้มนุษย์มีสำนึกทางศีลธรรมและยังคงความเป็นคนเดิมไว้ได้แม้ร่างกายและอุปนิสัยใจคอจะเปลี่ยนไปตามเวลา ในลัทธิที่เชื่อว่าตายแล้วเกิดใหม่บางลัทธิสิ่งนี้เองที่ไปเกิดใหม่ในร่างใหม่ (เช่น ในภควัทยา)

ศาสนาพุทธปฏิเสธจิตนิยมตามนัยนี้ เป็นที่ทราบกันดีว่าศาสนาพุทธสอนเรื่องอนัตตา คือปฏิเสธว่าในตัวมนุษย์ไม่มีอะไรที่เป็นตัวยืนโรงอยู่อย่างจีรังยั่งยืนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทั้งในโลกแห่งกายและโลกแห่งจิตของมนุษย์ มนุษย์ประกอบไปด้วยจิตและกาย สภาพทางจิตมี ๔ อย่าง กายมีหนึ่ง รวมทั้งหมดเป็น ๕ อย่าง เรียกว่า ขันธ์ ๕ มีดังนี้

(๑) รูป คือร่างกายของมนุษย์ ประกอบไปด้วยดิน น้ำ ลม ไฟ เหมือนกับวัตถุอื่นๆ ในโลก

(๒) วิญญาณ มีได้หมายถึง โซล หรือ อาตมันซึ่งคงที่ตายตัวแน่นอน แต่หมายถึงการรับรู้แต่ละครั้งที่เกิดขึ้นเมื่อ รูป เสียง กลิ่น รสสัมผัส และความนึกคิดมากระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อการกระทบเกิดขึ้นวิญญาณก็เกิด เมื่อหยุดกระทบวิญญาณก็ดับ ดังนั้นวิญญาณจึงมิใช่จิตหรือโซลที่ยืนโรงอยู่ ทำหน้าที่รับรู้แต่การรับรู้หรือวิญญาณเป็นปรากฏการณ์ เพียงแต่ว่าไม่ใช่ปรากฏการณ์ธรรมดาเหมือนคลื่นเสียงกระทบผาผ่น แต่เป็นปรากฏการณ์ 'ทางจิต' เพราะสิ่งที่คลื่นเสียงมากระทบนั้นเป็นสิ่งที่มีความพร้อมที่จะ 'รับรู้'

(๓) เวทนา ทุกครั้งที่วิญญาณเกิดขึ้นจะมีความรู้สึกบางอย่างเกิดขึ้นต่อสิ่งที่มากระทบทำให้เกิดเวทนา คือ ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆ เวทนาเป็นศักยภาพอีกอันหนึ่งของสิ่งมีชีวิตซึ่งสัตว์ไม่มี

(๔) สัญญา คือ ความสามารถที่จะจำ คือรู้ว่าสิ่งที่มากระทบขณะนี้เหมือนหรือต่างกับสิ่งก่อนๆ ที่เคยกระทบอย่างไร สัญญาเป็นความสามารถที่โยงอดีตเข้ากับปัจจุบัน หากไม่มีสัญญาโลกที่มนุษย์ประสบแต่ละขณะก็จะเป็นโลกใหม่สำหรับมนุษย์อย่างสิ้นเชิง

(๕) สังขาร มนุษย์เรามีร่างกาย (รูป) เมื่อมีสิ่งภายนอกมากระทบก็เกิดการรับรู้ (วิญญาณ) แล้วก็เกิดชอบหรือไม่ชอบ (เวทนา) เหตุการณ์ที่รับรู้มานี้ก็จารึกอยู่ในความจำเป็นศักยภาพพร้อมที่จะแสดงออกเมื่อโอกาสมาถึง (สัญญา) ทั้งหมดนี้ถูกรวมตัวกันเข้าโดยพลังอย่างหนึ่งทำให้เกิดแรงโน้มที่จะผลักดันให้มนุษย์กระทำการหรืองดกระทำการในสถานการณ์หนึ่งๆ พลังนี้คือสังขาร

มนุษย์ประกอบขึ้นด้วยส่วนต่างๆ ๕ ส่วนดังกล่าวทั้งห้าส่วนนี้ทำงานผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มี

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่นดูประหนึ่ง
ว่าเป็นการกระทำของสิ่งๆ เดียว ทำให้เกิดความรู้สึก
ว่าเป็นตัวตนขึ้นมาคล้ายๆ กับว่ามีอะไรบางอย่างนอกเหนือ
จากส่วนประกอบทั้ง ๕ นี้ ซึ่งเป็นเจ้าของส่วนประกอบ
ทั้ง ๕ นี้ แต่โดยแท้จริงแล้วไม่มีอะไรอื่นเลย มีแต่ปรากฏ
การณ์ที่เกิดจากกลุ่มทั้ง ๕ นี้ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ส่ง
ผลทยอยต่อไปยังขณะถัดไปเหมือนระลอกน้ำแต่ละ
ระลอกที่ส่งพลังของมันไปยังระลอกถัดๆ ไป

ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบไว้ว่า รถม
คันหนึ่งย่อมประกอบขึ้นจากส่วนต่างๆ หลายส่วน ถ้า
แยกส่วนประกอบเหล่านั้นออกจากกันรถก็ไม่มี ทั้งนี้
ก็เพราะนอกไปจากส่วนประกอบแต่ละส่วนแล้วไม่มี
อะไรเลย รถเป็นเพียงชื่อที่ใช้เรียกการรวมตัวของส่วน
ประกอบเหล่านั้น "เมื่อมีองค์ประกอบอยู่ครบก็มีการ
เอ่ยคำว่า รถคันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายอยู่พร้อมกันการ
เอ่ยว่ามีสัตว์ บุคคลก็เกิดขึ้นฉันนั้น"^{๒๐} การเรียก 'รถ'
ก็ดี การเรียกชื่อคนว่า 'นายแดง' ก็ดี เป็นไปเพื่อ
ความสะดวก แต่ชวนให้เกิดความเข้าใจผิดว่ามีสิ่งหนึ่งซึ่ง
จริงยั่งยืน และเข้าใจผิดว่ามีอะไรบางอย่างในตัวนายแดง
นอกเหนือไปจากกลุ่มก้อนของปรากฏการณ์เหล่านั้น

ศาสนาพุทธถือว่าขันธ์ทั้ง ๕ แต่ละขันธ์เปลี่ยน-
แปลงอยู่เสมอ และเบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงนี้ก็ไม่มี
ตัวตนหรืออัตตาที่เป็นเจ้าของเช่นร่างกายของคนก็
ประกอบไปด้วยธาตุพื้นฐาน ๔ อย่าง แต่ละอย่างก็
เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นร่างกายของมนุษย์ก็เปลี่ยนแปลงตลอด
เวลา ส่วนที่เป็นทางจิต ๔ อย่างก็เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา
เหมือนกัน ดังนั้นตัวตนของแต่ละขันธ์ไม่มี และตัวตน
ที่เกิดจากการรวมตัวของขันธ์ทั้ง ๕ ก็ไม่มี

ศาสนาพุทธปฏิเสธสิ่งที่สมบุรณ์ในตัวเองซึ่ง
หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่อาศัยสิ่งอื่น
ถ้ามีสิ่งดังว่านี้มันก็จะดำรงอยู่อย่างนิรันดร์ คือเป็นสิ่งที่
มีตัวตน ถ้าโซลมีจริง โซลควรจะเป็นใหญ่เหนือร่างกาย
บังคับบัญชาร่างกายได้ บังคับวิญญาณ เวทนา สัญญา

สังขารได้ ยกตัวอย่างเช่นการรับรู้ (หรือวิญญาณ) ถ้า
โซลมีจริงมันก็น่าจะรับรู้อะไรต่ออะไรได้โดยไม่ต้องผ่าน
ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพราะการรับรู้ น่าจะเป็นเอกลักษณ์
ของโซล ซึ่งทำให้มันต่างจากสิ่งอื่น แต่โซลทำอย่างนั้น
ไม่ได้เพราะ

ถ้าตาซึ่งอยู่ภายในยังไม่แตกสลายแต่รูปรภายนอกยังไม่
เข้ามาอยู่ในพิสัย และสัมผัสยังไม่เกิด วิญญาณก็เกิด
ไม่ได้ ถ้าตาซึ่งอยู่ภายในไม่แตกสลายแต่รูปรภายนอก
เข้ามาอยู่ในพิสัย แต่สัมผัสยังไม่เกิด วิญญาณก็เกิดไม่ได้
แต่ถ้าเมื่อใดตาซึ่งอยู่ภายในยังไม่แตกสลาย รูปรภายนอก
เข้ามาอยู่ในพิสัย และสัมผัสมาถึงคราว วิญญาณก็เกิดขึ้น
ได้^{๒๑}

หมายความว่า การรับรู้จะเกิดได้ต่อเมื่อเงื่อนไขทั้ง
๓ อย่างพร้อม (คือ ตาใช้ได้ รูปเข้าอยู่ใกล้ตาพอ และ
รูปกระทบตา) หากเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่งขาดไป
วิญญาณหรือการรับรู้ก็เกิดไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้การถือว่า
มีโซลก็ไม่เกิดประโยชน์อะไร เพราะโซลรับรู้เองไม่ได้
ทำกิจอันเป็นกิจเฉพาะของตัวไม่ได้ด้วยตัวเอง มีกับไม่มี
ก็เท่ากัน ในมิลินทปัญหามีการเปรียบเทียบว่า ให้คน
ลงไปนอนในอ่างซึ่งมีน้ำผึ้งอยู่เต็ม แต่ปิดปากเสีย ผู้คน
ก็จะไม่รู้ว่ามีน้ำผึ้งมีรสหวาน แสดงว่าโซลไม่มี เพราะถ้า
มีก็ควรสามารถที่จะ "บัญชาให้ตาถูรูปก็ได้ ฟังเสียง
ก็ได้"^{๒๒} แต่โซลไม่สามารถสั่งให้ตาฟังเสียงได้ ฉะนั้นจึง
ไม่มีจริง

โซลสิ่งอะไรไม่ได้สักอย่าง เช่น กินของขมๆ แล้ว
บังคับให้เกิดสุขเวทนาไม่ได้ เห็นลวดลายสลับบัซซัน
แวบเดียวบังคับให้เกิดความจำไม่ได้ กินเหล้ามากมาย
บังคับมิให้เมาไม่ได้ เป็นคนขี้โมโหมาหลายปีจะให้หยุด
ทันทีไม่ได้ สิ่งเหล่านี้อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ๕ ประการ
ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ตัวอย่างที่ยกมาข้างบนอยู่ภายใต้
กฎแห่งจิตนิยาม คือกฎควบคุมปรากฏการณ์ทางจิต ถ้า
มีโซล โซลก็ต้องอยู่ภายใต้กฎนี้ ดังนั้น มีกับไม่มีก็มี
ค่าเท่ากัน

ทัศนะเกี่ยวกับปัญหาจิต-กาย ทัศนะที่ ๓ คือ ธรรมชาตินิยม ทัศนะนี้ถือว่ามนุษย์เป็นเพียงกลุ่มก้อนของสารเคมีเท่านั้น ตายแล้วก็เน่าเปื่อยผุพังไปไม่มีอะไรเหลือ แต่ในขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่กลุ่มก้อนสารเคมีนี้มีลักษณะพิเศษกว่ากลุ่มก้อนสารเคมีที่มีโครงสร้างง่าย ๆ กลุ่มอื่น ๆ คือสามารถรับรู้ มีสำนึกได้เหมือนหนึ่งว่ามีใจ แต่จริง ๆ แล้วใจไม่มี ทั้งนี้เพราะมนุษย์เป็นผลิตผลของวิวัฒนาการอันยาวนาน ในกระบวนการวิวัฒนาการนี้มีสิ่งใหม่เกิดขึ้นแม้จะมีรากฐานมาจากต้นตอแต่ก็มีลักษณะพิเศษกว่าต้นตอ ตัวอย่างที่เปรียบเทียบง่าย ๆ คือน้ำ ทั้ง ๆ ที่น้ำมีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ ออกซิเจนและไฮโดรเจนแต่น้ำก็มีคุณสมบัติบางอย่างที่ธาตุทั้ง ๒ นี้แต่ละอย่างไม่มี (เช่น ดับไฟได้ เป็นต้น)

ศาสนาพุทธมีทัศนะบางอย่างคล้ายธรรมชาตินิยม แต่บางอย่างไม่คล้าย ดังจะได้อธิบายต่อไป ปรัชญาจิตนิยมนั้นยอมรับว่ามีใจเพราะถ้าไม่มีใจแล้วก็จะเกิดปัญหาวามนุษย์มีกิจกรรมทางจิต เช่น รับรู้ คิดอย่างไร ธรรมชาตินิยมบอกว่ามนุษย์รับรู้ได้แม้ไม่มีใจ เพราะอวัยวะและร่างกายของมนุษย์แม้จะเป็นสารเคมีแต่ก็มีลักษณะพิเศษ ศาสนาพุทธก็มีความเห็นคล้ายกันนี้ ตามทัศนะของศาสนาพุทธสิ่งที่มีองค์ประกอบ หรือสังขตธรรมหรือสังขารนั้นแบ่งได้เป็น ๒ พวก คือพวกที่มี 'ใจครอง' กับพวกที่ 'ไม่มีใจครอง' พวกแรกก็เช่นมนุษย์ แต่คำว่าใจครองมิได้หมายความว่ามีความสำนึกไปครอบครองร่างกาย แต่หมายความว่ามีความสามารถที่จะทำกิจกรรมทางจิตได้ แต่ศาสนาพุทธมิได้อธิบายว่ามนุษย์เป็นผลิตผลของวิวัฒนาการตามที่ธรรมชาตินิยมเชื่อ เพียงยอมรับว่าเป็นข้อเท็จจริงที่เห็น ๆ กันอยู่ว่าคนนั้นรับรู้ได้แต่ท่อนไม่รับรู้ไม่ได้

ปัญหาอีกเรื่องหนึ่งที่ฝ่ายจิตนิยมเห็นว่าจะต้องมีใจเพราะถ้าไม่มีใจที่เที่ยงแท้ถาวร แล้วคนคนหนึ่งจะเป็นคนเดียวกับเมื่อวานนี้ได้อย่างไร นาย ก. ได้ทำความผิดเมื่อวานนี้ วันนี้ถูกลงโทษ ถ้านาย ก. วันนี้กับนาย ก. วานนี้ไม่ใช่คนเดียวกันการลงโทษก็เป็นสิ่งที่

ทำไม่ได้ คัมภีร์ภควัทคีตาได้กล่าวไว้ว่า ในร่างกายของคนมีอาตมัน (คืออัตตาในภาษาบาลี) และอาตมันเดียวกันนี้อาศัยอยู่ในร่างที่เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ เป็นผู้ชรา และเมื่อตายแล้ว อาตมันดวงเดียวกันนี้ก็ไปเกิดใหม่^{๒๓} การรับว่ามีใจทำให้คน ๆ หนึ่งยังเป็นคนเดิมแม้เวลาล่วงไป และการเป็นคนเดิมทำให้ความรับผิดชอบมีความหมาย

ศาสนาพุทธถือว่าใจไม่มีและถือว่าเมื่อเวลาผ่านไปคนคนหนึ่งมีใจคนเดิม แต่ในเวลาเดียวกันเขาก็มีใจคนใหม่ คนที่กำลังได้รับความทุกข์อยู่ในวันนี้ ไม่ใช่คนเดียวกับคนที่กระทำความผิดวานนี้ แต่ก็มีใจคนอื่น :

ทุกข์ของตนทำเองหรือ

อย่ากล่าวอย่างนั้น

ทุกข์สิ่งอื่นทำให้หรือ

อย่ากล่าวอย่างนั้น

ทุกข์ตนทำเองด้วย สิ่งอื่นทำให้ด้วยหรือ

อย่ากล่าวอย่างนั้น

ทุกข์มีใจตนทำเอง มีใจสิ่งอื่นทำให้หรือ

อย่ากล่าวอย่างนั้น...

เมื่อมีความคิดว่าผู้หนึ่งทำ ผู้หนึ่งแหละเสีย ก็ย่อมคิดว่าทุกข์ ตนทำเองนี้เป็นสัสสत्ตวาท เมื่อมีความคิดว่าผู้หนึ่งทำ อีกผู้หนึ่งเสีย ก็ย่อมคิดว่าทุกข์ตัวการอื่นทำให้ นี่เป็นอุจเจทวาท ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ลุดทั้งสองนั้นย่อมแสดงธรรมเป็นสายกลาง...^{๒๔}

หมายความว่าสิ่งที่เกิดกับเราวันนี้ไม่ใช่สิ่งที่เราทำ และก็มีใจสิ่งที่ผู้อื่นทำ เราวันนี้กับเราวานนี้มีใจคนเดียวกัน แต่ก็มีใจคนอื่น เรื่องนี้รวมถึงการตายแล้วเกิดใหม่ด้วย คนที่ตายไปแล้วเกิดใหม่ คนที่เกิดใหม่จะว่าเป็นคนเดียวกับคนที่ตายก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นคนละคนก็ได้ ถ้าคนคนหนึ่งคงเป็นคนเดิมตลอดไป ความเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นกับตัวเขาได้อย่างไร เขาจะเป็นคนดีขึ้นหรือเลวลงได้อย่างไร ถ้าเขาเป็นอีกคนหนึ่ง ความรับผิดชอบก็ไร้ความหมาย ในมิลินทปัญหามีเปรียบเทียบว่า คนก่อไฟผิงในหน้าหนาวเดินหนีไปโดยไม่ดับไฟ ไฟนั้นลุกลามไปไหม้ไร่นาของผู้อื่น เมื่อคดีถึงโรงศาล จะแก้ตัวว่าไฟที่ไหม้ไร่นาของใจทักนั้น เป็นไฟคนละกอง

กับที่เขาถ่มขึ้นย่อมไม่ได้^{๒๕} เพราะไฟกองนั้นเป็นผลจากไฟที่เขาถ่มขึ้น

ศาสนาพุทธไม่ยอมรับว่ามีโซลจะนั่นจึงไม่รับว่ามี ความคงเดิมแต่ยอมรับความสืบเนื่อง ผลมะม่วงที่เรา ผลิตจากต้นวันนี้มีโซลผลเดียวกับที่เราเอาไปปลูกเมื่อ ๕ ปีที่แล้ว แต่ก็มีโซลคนละผลเพราะสืบเนื่องมาจาก ผลนั้น ตัวเราวันนี้มีโซลเดียวกับเมื่อวานนี้หรือเมื่อ ชาติที่แล้ว แต่ก็มีโซลคนละตัว สิ่งที่เราทำวันนี้ติดตัวเรา มาจนถึงวันนี้ แต่เรามีเจตจำนงเสรี (ดังจะกล่าวต่อไป) ที่จะเลือกกระทำในวันนี้ ดังนั้น ตัวเรา วานนี้กับตัวเรา ในพรุ่งนี้ จึงมีทั้งบางส่วนที่เหมือนกันและบางส่วนที่ ต่างกัน ปัจจุบันเป็นทางผ่านที่ทำให้อดีตก้าวไปสู่อนาคต และเนื่องจากปัจจุบันเป็นอิสระจึงทำให้อดีตกับอนาคต มีโซลสิ่งเดียวกันและก็มีโซลคนละสิ่ง

ธรรมชาตินิยมถือว่าคนไม่มีโซลเมื่อตายแล้วสูญ ศาสนาพุทธเชื่อว่าไม่มีโซลเหมือนกันแต่ไม่เชื่อว่า ตายแล้วสูญ คือเชื่อว่าตายแล้วเกิดใหม่ แต่การเกิดใหม่ มีโซลการที่โซลออกจากร่างกายเมื่อตายแล้วเข้าไปสู่ ร่างใหม่โดยที่โซลจากร่างเก่ายังเหมือนเดิมทุกประการ การเกิดใหม่โดยปราศจากโซลที่เป็นนิรันดร์เป็นไปได้ เพราะมีสิ่งที่เรียกว่า 'ภวังคจิต' ภวังคจิตมีลักษณะคล้าย โซลแต่มีโซล ที่ว่าคล้ายโซลคือเป็นสภาวะที่มีส่วน ทำให้คนคนหนึ่ง ไม่กลายเป็นคนอื่น ในขณะที่เวลา ผ่านไปและเป็นฐานที่ทำให้มนุษย์มีความสามารถรับรู้ นึกคิดได้ แต่ที่ต่างกับโซลคือ สิ่งสิ่งนี้มีโซลตัวการที่กระทำ การรับรู้หรือนึกคิดทั้ง ๆ ที่ความรู้สึกนึกคิดก็เกิดไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งนี้

ลองพิจารณาดูแม่น้ำสายหนึ่งที่อยู่เบื้องหน้าเรา และเราไม่ทราบว่ามันมีต้นตออยู่ที่ใดและมีที่ สุด ณ ที่ใด แม่น้ำนี้มีฝั่ง ๒ ฝั่ง ทั้ง ๒ ฝั่งนี้ถูกน้ำเซาะตามธรรมชาติ ทำให้รูปร่างของแม่น้ำนี้เปลี่ยนไปเรื่อย ๆ แต่ในระยะเวลาที่สั้นดูเหมือนว่ารูปร่างของแม่น้ำนี้ยังเหมือนเดิม ส่วนน้ำที่ไหลอยู่ในแม่น้ำเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาส่งทยอย กันไปเรื่อย ๆ สมมุติว่าน้ำไหลไปเรื่อย ๆ ไม่มีสิ่งขวางกั้น

ไม่มีลมพัด แม่น้ำก็จะไม่มีระลอก เมื่อมีสิ่งมาขวางกั้น หรือมีลมพัดระลอกก็จะเกิดขึ้นแล้วหายไป แล้วอาจเกิด อีกใหม่ได้ตามแต่เหตุการณ์ แม่น้ำในขณะที่ไม่มีระลอก นั้นเปรียบเหมือนภวังคจิต ลมที่พัดหรือสิ่งขวางกั้นนั้น เปรียบเหมือนสิ่งต่าง ๆ ในโลกที่มากระทบประสาท สัมผัส ระลอกที่เกิดขึ้นนั้นเหมือนการรับรู้ที่เกิดขึ้น (เรียกว่าวิจิต) วิจิตคือการรับรู้โลกภายนอกที่เกิดขึ้น แต่ละครั้งแล้วดับลงได้และก็เกิดขึ้นใหม่ได้

ในศาสนาพุทธ 'จิต' เป็นปรากฏการณ์มีโซล 'สิ่ง' วิจิตมีเกิดมีดับ แต่ภวังคจิตมีอยู่ในฐานะเป็นฐานให้ เกิดการรับรู้ ถ้ามนุษย์ไม่มีภวังคจิต มนุษย์ก็คงไม่ ต่างจากก่อนหिनคือรับรู้ไม่ได้ ปรากฏการณ์ทางจิตเกิด ได้เพราะมีภวังคจิตเป็นฐาน ระลอกนี้มีไม่ได้ถ้าไม่มี สายน้ำ แต่ภวังคจิตก็มีโซลตัวตอนที่ยืนโรงอยู่ตลอดเวลา เปรียบเหมือนฝั่งทั้ง ๒ ของแม่น้ำและกระแสน้ำก็ เปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ภวังคจิตไม่ใช่โซลเพราะมิได้ กระทำกิจกรรมรับรู้ แต่เป็นฐานให้เกิดการรับรู้

เดการ์ตกล่าวว่า 'ฉันคิด ดังนั้นฉันจึงมีอยู่' หมายความว่า เมื่อฉันรับรู้ได้ คิดได้ ตัวฉันต้องมี ตัวการที่กระทำการรับรู้ หรือกระทำการคิดตัวการนี้ก็คือ อดีต หรือโซลนั่นเอง โซลนี้มีอยู่จริงในโลกและกระทำ การทางจิตในขณะนั้น ๆ แต่ตัวเองยังคงเดิมอยู่ คำนท์ ปฏิเสธว่า ตัวตนหรือโซลในลักษณะนี้ไม่มี คำนท์แบ่ง การรับรู้ของมนุษย์เป็น ๒ ระดับ คือ ระดับอุตตระกับ ระดับโลกย์ คำนท์ถือว่าโซลที่เดการ์ตยอมรับนั้นเป็น ระดับโลกย์ซึ่งเขาปฏิเสธ แต่เขาเชื่อว่ามีโซลระดับอุตตระ เรียกได้ว่าอุตตรอดีตเพราะถ้าไม่มีแล้วการรับรู้ระดับ โลกย์เกิดขึ้นไม่ได้ อุตตรอดีตของคำนท์เป็นอดีต ทางตรรกะคือมีแต่รูปแบบแต่ไม่มีเนื้อหา เปรียบเทียบ ได้เช่น ๒ คน รวมกับ ๓ คน เป็น ๕ คน ๒ กวางรวมกับ ๓ กวางเป็น ๕ กวาง ๒ เสือรวมกับ ๓ เสือเป็น ๕ เสือ กรณีทั้ง ๓ นี้เป็นไปได้เพราะ ๒+๓=๕ ซึ่งเป็นรูปแบบไม่ มีเนื้อหา ส่วนกรณีทั้ง ๓ นั้นมีเนื้อหาแต่จะเป็นไปไม่ได้ ถ้าไม่มี ๒+๓=๕ เป็นฐาน^{๒๖}

ภวังคจิตก็มีลักษณะคล้ายอุตตรัตตาของค้ำหนั
อัตราทาทางโลกย์ของเดการต์นั้น ศาสนาพุทธปฏิเสธโดย
สิ้นเชิง ตามที่อธิบายมาแล้ว ภวังคจิตเป็นฐานที่ทำให้
เกิดการรับรู้ ไม่มีเนื้อหาเพราะจะมีเนื้อหาเมื่อเกิดวิจิต
ภวังคจิตมีลักษณะเป็น 'อบุคคล' แต่ก็ป็นฐานทำให้
เกิดบุคคล เป็นฐานที่เก็บสะสมของการกระทำในอดีต
เหมือนกระแสน้ำที่ย่อมพัดเอาสิ่งที่ขวางมันไปกับมัน
ด้วย แม่น้ำสายนี้เมื่อไปบรรจบกับอีกสายหนึ่งกลายเป็น
แม่น้ำสายใหม่ ก็เปรียบได้ว่าตายแล้วเกิดใหม่ ไม่มีอะไร
ที่ออกจากร่างเก่าไปสร้างใหม่ มีแต่ภวังคจิตที่ไหลไป
ภวังคจิตนี้แม้จะดูคงที่ แต่จริงๆ แล้วก็เปลี่ยนไปเสมอ
อย่างช้าๆ เหมือนผิวน้ำ

สรุปได้ว่า ทศณะของศาสนาพุทธเกี่ยวกับปัญหา
กาย-จิตมีใช้วัตถุนิยม มีใช้จิตนิยม มีบางส่วนคล้าย
ธรรมชาตินิยม แต่บางส่วนไม่คล้าย

ข. เจตจำนงเสรี

ปัญหาสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับธรรมชาติของ
มนุษย์คือเรื่องเจตจำนงเสรี มนุษย์เป็นอิสระหรือไม่
ในการเลือกที่จะกระทำการต่างๆ คนเราโดยทั่วไปคิดว่า
เราเป็นอิสระ เช่น เมื่อมีเวลาว่างเราจะเลือกทำอะไรก็ได้
เราเห็นขอทานเราจะให้เงินหรือไม่ก็ได้ เพื่อนชวนทำ
การทุจริตเราจะทำหรือไม่ทำก็ได้ แต่ปรัชญาสำนัก
นียัตินิยมไม่เห็นเช่นนั้น เราคิดว่าเราเลือกโดยเสรี
แต่นั้นเราเข้าใจผิด มีปัจจัยหรือสาเหตุมากมายและ
สลับซับซ้อนที่กำหนดให้เราทำอย่างนั้นอย่างนั้น
การสืบสาวยังไม่ถึงสาเหตุทำให้เราคิดว่าเราเป็นอิสระ
กรรมพันธุ์และสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดการเลือกของ
เราจริงๆ แล้วเรามีได้เลือกอะไร คนเราเป็นแต่เพียง
ชุมทางที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันที่จุดๆ หนึ่งแล้ว
ผลักดันให้เรากระทำการซึ่งบางครั้งเราก็ไม่รู้สึกรู้ว่าถูก
ผลักดัน พวกที่เชื่อพรหมลิขิตหรือพระเจ้าก็เชื่อว่ามนุษย์
ถูกกำหนดตั้งแต่เริ่มต้นว่าจะไปจบ ณ ที่ใด

ศาสนาพุทธปฏิเสธนียัตินิยม ในสมัยพุทธกาลมี
สำนักของศาสนา ปุณณะ กัสสปสอนว่า จริงๆ แล้วมนุษย์
มิได้ลงมือกระทำอะไร สิ่งที่มีมนุษย์ลงมือกระทำก็เปรียบ
เสมือนมิได้กระทำ คนที่กระทำใจกรรมก็ไม่มีผลร้าย
(บาป) เกิดขึ้นกับเขา คนที่ให้ทานก็ไม่มีผลดี (บุญ) เกิด
ขึ้นกับเขา ทำกับไม่ทำมีค่าเท่ากัน ความเห็นอย่างนี้ก็
เท่ากับยอมรับว่ามนุษย์ไม่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำ
ของตนจึงสอนว่ามนุษย์มิได้มีเจตจำนงเสรี คือมนุษย์
มิได้เป็นอิสระที่จะเลือกทำจึงไม่ต้องรับผิดชอบต่อการ
กระทำของตน เราอาจตีความต่อไปได้ว่าสำนักปุณณะ
กัสสปถือว่าปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกตัว
มนุษย์เป็นตัวกำหนดให้มนุษย์ลงมือกระทำสิ่งต่างๆ
พระพุทธองค์ปฏิเสธลัทธินี้^{๒๗}

ยังมีสำนักของศาสนาวัชรลี โคศาล ซึ่งสอนว่า
ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายนั้นไม่มีสาเหตุ
ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายก็ไม่มีสาเหตุ การที่คนเรา
ตกอยู่ในสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเป็นเพราะชะตา
กรรม การที่เราคิดว่าเราได้กระทำหรือผู้อื่นได้กระทำให้
เราตกอยู่ในสภาวะอย่างนั้นเป็นความเข้าใจผิด ความ
พยายามและความบากบั่นของมนุษย์เป็นภาพมายา
คนดีคนชั่วก็เหมือนกัน ต่างก็ท่องเที่ยวไปในสังสาร-
วัฏจนกระทั่งที่สุดต่างก็จะหมดทุกข์ด้วยกัน 'เหมือน
กลุ่มด้ายที่บุคคลขว้างไปย่อมคลี่หมดไปเองฉะนั้น'^{๒๘}
สำนักนี้เชื่อในเรื่อง 'พรหมลิขิต' คือทุกอย่างที่จะเกิด
ก็ต้องเกิด ทุกชีวิตถูกกำหนดมาตั้งแต่ต้น ไม่มีการกระทำ
ของตนเอง ไม่มีการกระทำของผู้อื่น นียัตินิยมแบบนี้
คล้ายกับในภคัทคีตา พระพุทธเจ้าปฏิเสธความเห็น
แบบนี้ด้วย

ศาสนาพุทธปฏิเสธนียัตินิยมก็จริงแต่นียัตินิยมที่
ปฏิเสธนั้นเป็นนียัตินิยมสมบูรณ์แบบ ศาสนาพุทธเชื่อใน
กฎธรรมชาติตามที่ได้กล่าวมาแล้ว เชื่อว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้น
ย่อมมีสาเหตุ ตามหลักที่ว่า 'เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นจึงมี เมื่อ
สิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นจึงดับ' และกฎแห่งกรรมเป็นคำสอน

หลักของศาสนาพุทธ มนุษย์เป็นผลของการกระทำของตน มนุษย์จะต้องรับผลจากสิ่งที่ตนได้ทำไว้ สิ่งที่มีมนุษย์เป็นอยู่วันนี้เป็นผลของอดีต ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ ถ้าปัจจุบันเป็นผลของอดีต ปัจจุบันมีอะไรใหม่หรือไม่ ถ้าไม่มี อนาคตก็ต้องเป็นผลของอดีตด้วย เจตจำนงเสรีก็ไม่มี การสอนเรื่องกฎแห่งกรรมจะหนีจากนิยัตินิยมสมบูรณ์แบบได้อย่างไร ความเป็นสาเหตุเป็นผลจะไปกับเจตจำนงเสรีได้อย่างไร

ปัญหานี้เป็นปัญหาทางปรัชญาที่สำคัญเรื่องหนึ่งในทางตะวันตกได้มีผู้ถกเถียงเรื่องนี้จนกระทั่งปัจจุบัน^{๒๔} ศาสนาพุทธเองเชื่อกฎแห่งกรรมคือความเป็นสาเหตุเป็นผล แต่ในเวลาเดียวกันก็เชื่อเรื่องเจตจำนงเสรี ดังที่ตรัสไว้ว่า 'ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั่นเองคือการกระทำ บุคคลลงใจแล้วจึงกระทำการด้วยกายวาจาใจ'^{๒๕} ศาสนาพุทธไม่เชื่อว่าการกระทำทั้งหมดในปัจจุบันเป็นผลของการกระทำที่ผ่านมาแล้วทั้งหมด ในติดตสูตร พระพุทธเจ้าพูดถึงลัทธิ ๓ ลัทธิที่พระองค์ไม่เห็นด้วย คือ หนึ่ง ลัทธิที่ดีว่าความสุขความทุกข์ทั้งหมดของมนุษย์เกิดจากโชครชะตาไม่มีสาเหตุ สอง ลัทธิที่ดีว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเกิดจากการบันดาลของพระเจ้า สาม ลัทธิที่ดีว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเกิดจากการกระทำก่อนๆ (กรรมเก่า) ทั้งนั้น^{๒๖}

เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธลัทธิทั้งสามนี้ก็คือหากกรรมเก่าเป็นตัวการเดียวและตัวการทั้งหมดที่ทำให้บุคคลลงมือกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ความสำนึกที่ว่า 'กิจนี้ควรทำหรือว่ากิจนี้ไม่ควรทำ'^{๒๗} ก็มีไม่ได้ สิ่งที่จะต้องเกิดก็ต้องเกิดเพราะการกำหนดของกรรมเก่าอยู่แล้ว การเลือกโดยเสรีก็มีไม่ได้ ก็เหมือนกับมนุษย์มิได้กระทำอะไรเลยเป็นเพียงทางผ่านให้กรรมเก่าปรากฏตัวเท่านั้น แต่มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่มีสำนึกเกิดในใจได้ว่า 'สิ่งนี้อยากทำแต่ไม่ควรทำ' หรือ 'สิ่งนี้ไม่อยากทำแต่ควรทำ' คำว่าควรเป็นคำที่มีความหมายสำหรับมนุษย์ เป็นประสบการณ์ที่มนุษย์บางคนในบางเวลาได้เคยรู้จัก ประสบการณ์นี้ยืนยันว่ามนุษย์เป็น

อิสระที่จะเลือกหรือไม่เลือก เป็นประสบการณ์ที่คนแต่ละคนรู้ได้ด้วยตัวของตัวเอง

พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธอีก ๒ ลัทธิ ด้วยเหตุผลเดียวกับที่กล่าวแล้ว

ศาสนาพุทธถือว่าแม้อดีตจะเป็นตัวกำหนดปัจจุบันแต่ปัจจุบันก็เปิดให้มีทางเลือก พระราชมุนีได้เปรียบเทียบไว้ว่า คนที่เดินขึ้นดึกเมื่อถึงขั้นสามแล้วก็แน่นอนว่าการขึ้นมาถึงขั้นที่สามนั้นเกิดจากการที่ได้เดินขึ้นมาเมื่อสักครู แต่เมื่อถึงขั้นสามแล้วจะขับรถวิ่งเหมือนอยู่บนถนนย่อมไม่ได้ แต่จะเดินขึ้นต่อไปหรือไม่ หรือจะเดินลง หรือจะนั่งพักผ่อนอยู่ในวิสัยที่จะเลือกได้^{๒๘} มนุษย์มีเสรีภาพที่จะเลือกแต่การเลือกย่อมมีขอบเขต ขอบเขตนั้นมาจากปัจจัยภายนอกก็ได้ มาจากกรรมเก่าก็ได้หรือรวมกันก็ได้

ในอรรถกถาวิสูตร พราหมณ์ผู้หนึ่งมีความเห็นว่าการกระทำของตัวเองไม่มี (อัตตการ) การกระทำของผู้อื่นก็ไม่มี (ปรการ) พระพุทธเจ้าไม่เห็นด้วยเพราะมนุษย์มี 'อาร์พภธาตุ' ซึ่งหมายถึงความสามารถที่จะริเริ่มหรือตั้งต้นและใครๆ ก็เห็นว่ามันเริ่มได้ หยุดได้ พระองค์ได้ทรงถามพราหมณ์ว่า เคยเห็นคนก้าวเท้าออกก้าวเท้าไปข้างหน้า หยุดก้าว ยืนเฉยๆ และก้าวไปยังที่ต่างๆ หรือไม่ พราหมณ์ก็บอกว่าเคยเห็น พระองค์จึงตรัสว่า 'เมื่อเราสามารถก้าวไปข้างหน้าก็ได้ ก้าวถอยหลังก็ได้ แล้วจะกล่าวได้อย่างไรว่า การกระทำของตัวเองไม่มี การกระทำของผู้อื่นก็ไม่มี'^{๒๙} นี่ก็แสดงว่ามนุษย์มีความสนใจได้

ศาสนาพุทธมีความเห็นตรงกลางระหว่าง ๒ ขั้ว ขั้วแรกเห็นว่ามนุษย์เป็นอิสระอย่างสิ้นเชิง การเลือกของมนุษย์เป็นไปได้อย่างเสรีโดยปราศจากขอบเขต เช่น สารท์ นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสเห็นว่ามนุษย์เป็นเสรี ปัจจัยภายในเช่นอดีตของมนุษย์หรือปัจจัยภายนอกเช่นสภาพแวดล้อมก็ไม่อาจทำให้เสรีภาพของมนุษย์น้อยลงได้ อีกขั้วหนึ่งเห็นว่า มนุษย์ไม่มีเจตจำนงเสรีเลย

มนุษย์ไม่เคยเลือก ไม่เคยลงมือ 'กระทำ' จริงๆ เลย สถานการณ์หนึ่งๆ มนุษย์มีขอบเขตที่ถูกกำหนดทั้ง เป็นเพียงทางผ่านหรือชุมทาง เช่น ทิศนะของพวก บัณฑิตภายในและบัณฑิตภายนอก วัตถุนิยมมกลไก ส่วนศาสนาพุทธเชื่อว่ามนุษย์เป็นเสรีใน

การอ้างอิง

ในที่นี้การอ้างอิงคัมภีร์ศาสนาพุทธใช้พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๑ ตัวเลขที่อ้างอิง ตัวแรกหมายถึงเล่ม ตัวหลังหมายถึงข้อ การแปลเป็นไทยนั้นบางกรณีมีการปรับปรุงเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่ไม่คุ้น กับคำแปลตามที่ปรากฏในฉบับหลวง

๑. ๑๓/๑๔๗-๑๕๒

๒. ๒๕/๑๑

๓. ๑๘/๗๕-๗๖

๔. ดู ๑๔/๑๓

๕. ๑๖/๔๓-๔๔

๖. ๙/๓๑๒

๗. ดู Mrs. Rhys Davids, *Buddhism*, Home University Library, London, 1924, p.118-128.

๘. ๙/๓๙๖

๙. ๙/๓๗๕

๑๐. ๙/๓๗๖

๑๑. อ้างจากชาดกใน K.N. Jayatilleke, *Ethics in Buddhist Perspective*, Buddhist Publication Society, Ceylon, 1972, p. 31.

๑๒. ๙/๓๑

๑๓. ภควิทลิตา บทที่ ๑๘ โสลกที่ ๖๑.

๑๔. ๒๐/๕๐๑

๑๕. ดู พระราชวรมุนี, *นรก-สวรรค์ ในพระไตรปิฎก*, วิทยาลัยครูสวนดุสิต จัดพิมพ์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๔.

๑๖. ดู วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาทั่วไป*, อักษรเจริญทัศน์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๒, น. ๕๔-๗๔.

๑๗. ๙/๙๖

๑๘. ๑๖/๑๓๐

๑๙. ๙/๙๖

๒๐. ๑๕/๕๕๔

๒๑. ๑๒/๓๔๖

๒๒. ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ศิลปบรรณาการ, กรุงเทพฯ ๒๔๙๖, น.๕๐.

๒๓. ภควิทคิดา บทที่ ๒ โศลกที่ ๑๓, ๒๒.

๒๔. ๑๖/๔๙-๕๐

๒๕. ปัญหาพระยามิลินท์ฯ, น. ๓๘-๓๙.

๒๖. ดู F. Copleston, *A History of Philosophy*, Vol. VI, the Newman Press, Maryland, 1960, p. 284-285.

๒๗. ๙/๙๔

๒๘. ๙/๙๕

๒๙. ดู วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาทั่วไป*, น. ๗๕-๙๑.

๓๐. ๒๒/๓๓๔

๓๑. ๒๐/๕๐๑

๓๒. ๒๐/๕๐๑

๓๓. ดู พระราชวรมุนี, *พุทธธรรม* (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕, น.๒๐๗.

๓๔. ๒๒/๓๐๙